

Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ RONALD DWORKIN. ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται, επί τέλους, μια αμοιβαία γονιμοποίηση της φιλοσοφικής σκέψης στις δύο όχθες του Ατλαντικού. Στο πλαίσιο αυτό, έχει εκδηλωθεί στην Ευρώπη έντονο ενδιαφέρον για την αμερικανική φιλοσοφική σκέψη γενικότερα και για την αμερικανική φιλοσοφία του δικαίου ειδικότερα. Στον χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου, ξεχωρίζει στις Η.Π.Α. η προσωπικότητα του Ronald Dworkin.¹

Το ζήτημα το οποίο πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ, είναι το πως, στο πλαίσιο της θεωρίας του για το δίκαιο, ο Dworkin θεμελιώνει τα «δικαιώματα». Αφήνουμε προσωρινά τον όρο «δικαιώματα» χωρίς επιθετικό προσδιορισμό, γιατί, όπως θα δείξουμε αμέσως πιο κάτω, ο ίδιος ο Dworkin φαίνεται να τον αντιλαμβάνεται υπό την ευρύτερη δυνατή έννοιά του.

Ας υπογραμμίσουμε ήδη ότι η οπτική αυτή γωνία που επιλέγουμε δεν περιορίζει το αντικείμενο της μελέτης μας σε ένα επί μέρους, λεπτομερειακό ζήτημα, αλλά, όπως, άλλωστε, ελπίζουμε θα γίνει φανερό από όσα έπονται, συνιστά μian προνομιούχο πρόσβαση στα κεντρικότερα προβλήματα της όλης θεωρίας του Dworkin και, ευρύτερα, στο γενικότερο πρόβλημα της θεμελίωσης του πρακτικού λόγου.

Η "rights-thesis"

Ο Dworkin έχει συνδυάσει την προσφορά του στο χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου και της πολιτικής φιλοσοφίας με τη θέση, ότι τα άτομα έχουν και οφείλουν να απολαμβάνουν ορισμένα δικαιώματα υπό ισχυρή έννοια (rights-thesis).

Ποιά είναι η ουσία των «ισχυρών» αυτών δικαιωμάτων; Η ουσία αυτή εντοπίζεται κατά τον Dworkin, στο ότι, όταν λέγουμε ότι ένα άτομο απολαμβάνει ένα δικαίωμα, εννοούμε ότι απολαμβάνει μια μορφή ελευθερίας, η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί ή ανατραπεί προς χάριν και της γενικής ακόμη ωφελείας του κοινωνικού συνόλου, όσο μεγάλη και αποδεδειγμένη και αν είναι αυτή [βλ. π.χ. TRS: 191].

Το δικαίωμα λοιπόν, είναι για τον Dworkin ένα «ατού» (trump), όπως χαρακτηριστικά γράφει, το οποίο, υπερισχύοντας από κάθε αντίθετη προβαλλόμενη αξίωση —η οποία, εννοείται, δεν ερείδεται επίσης σε κάποιο δικαίωμα, αλλά σε κάποιας άλλης μορφής σύννομη σκοπιμότητα—, κάμει αυτή την αξίωση ή τη σκοπιμότητα να υποχωρεί μπροστά του.

Η "rights-thesis" επιτάσσει τον δικαστή να αποφασίζει όταν κρίνει την εκά-

στοτε επίδικη σχέση, αναγνωρίζοντας και καταγιγνώσκοντας αυτά τα δικαιώματα [πρβλ. TRS: 84, 101, κ.ά.].

Σε μια πιο ανεπτυγμένη διατύπωσή της, η rights-thesis «... υπολαμβάνει ότι οι πολίτες έχουν έναντι αλλήλων ηθικά δικαιώματα και υποχρεώσεις, καθώς και πολιτικά δικαιώματα έναντι του κράτους ως συνόλου. Επιμένει τα ηθικά και πολιτικά αυτά δικαιώματα να αναγνωρίζονται από το θετικό δίκαιο, ώστε επί τη αιτήσσει ενός εκάστου των πολιτών, να καθίστανται εξαναγκαστά μέσω των δικαστηρίων ή των άλλων οικείων δικαιοδοτικών οργάνων... Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, «κράτος δικαίου» είναι το ιδανικό εκείνο που επιτάσσει την διακυβέρνηση επί τη βάση μιας ακριβούς δημόσιας αντίληψης ατομικών δικαιωμάτων... απαιτεί... οι κανόνες που ευρίσκονται κωδικοποιημένοι στα κείμενα των νόμων (rule book) να συλλαμβάνουν και καθιστούν εξαναγκαστά τα ηθικά δικαιώματα» [MP: 11-12].

Στο σημείο αυτό απαιτούνται δύο διευκρινίσεις: Η πρώτη αναφέρεται στο ποιά δικαιώματα εννοεί ο Dworkin. Η δεύτερη αναφέρεται στο ποιες είναι οι αντίπαλες θεωρήσεις αυτής που εκφράζει ο Dworkin με την rights-thesis του, ώστε να καταστεί σαφέστερη εξ αντιδιαστολής η ιδιαιτερότητα και η σημασία της θέσης του Dworkin.

Είδη δικαιωμάτων και δικαίωμα κατά τον Dworkin

Οι νομικοί διακρίνουν τα δικαιώματα σε διάφορες κατηγορίες. Σημαντικότερη διάκριση είναι αυτή μεταξύ δικαιωμάτων δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Τα δικαιώματα δημοσίου δικαίου μπορούν ίσως να χαρακτηρισθούν ως σημαντικότερα, αφού περιλαμβάνουν και τα συνταγματικά δικαιώματα, δηλαδή τα δικαιώματα που προστατεύονται και εξασφαλίζονται από το Σύνταγμα. Αυτά πάλι, τα συνταγματικά δικαιώματα, έχει επικρατήσει να διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες²: υπάρχουν τα ατομικά ή θεμελιώδη δικαιώματα (ή κατ' άλλους ορθότερα, ατομικές ελευθερίες³), όπως είναι π.χ. η ελευθερία του λόγου, του τύπου, το απαραβίαστο της ιδιωτικής σφαίρας κ.ο.κ., υπάρχουν τα πολιτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι και υπάρχουν τα κοινωνικά δικαιώματα, όπως π.χ. το δικαίωμα στην εργασία, την υγεία κ.ο.κ.

Τα ιδιωτικά δικαιώματα ορίζονται συνήθως ως εξουσίες που απονέμει το δίκαιο στα άτομα προκειμένου να τις χρησιμοποιήσουν για να προστατεύσουν έννομα συμφέροντά τους. Σ' αυτά περιλαμβάνονται τα διάφορα εκάστοτε περιεχομένου δικαιώματα του δανειστή να απαιτήσει από τον οφειλέτη του συγκεκριμένη παροχή (πράξη ή παράλειψη).

Όταν ο Dworkin αναφέρεται σε «δικαιώματα» δεν φαίνεται να εννοεί ορισμένη μόνο από τις παραπάνω κατηγορίες δικαιωμάτων, αλλά όλα γενικώς τα δικαιώματα, ακόμη και τα ιδιωτικού δικαίου. Φαίνεται να θεωρεί δηλαδή, ότι και το ιδιωτικό δικαίωμα, το «συγκεκριμένο δικαίωμα» (concrete right), όπως γράφει, όταν εμφανίζεται ως αξίωση παροχής έννομης προστασίας από τον δικαστή, προσλαμβάνει, τρόπον τινά, μια συνταγματική βαρύτητα, αφού διαπλέκεται με τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα για παροχή έννομης προστασίας αλλά και, ιδίως, με το δικαίωμα της ισότητας ενώπιον του νόμου, του οποίου εμφανίζεται ως συγκεκρι-

κριμενοποίηση στην επίδικη περίπτωση⁴. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι για τον Dworkin δεν υπάρχουν θεμελιώδη και μη θεμελιώδη δικαιώματα, διότι από τη στιγμή που κάτι τι χαρακτηρίζεται ως δικαίωμα είναι εξ ορισμού θεμελιώδες· άλλως, δεν είναι δικαίωμα, αλλά κάτι άλλο —π.χ. προστατευόμενο έννομο συμφέρον.

Οι αντίπαλοι της “rights-thesis”

Αλλά ποιές είναι οι θεωρήσεις εκείνες οι οποίες, κατά τον Dworkin, έρχονται σε αντίθεση ή απορρίπτουν την “rights thesis”; Γενικά, μπορεί κανείς αμέσως να πει, ότι είναι όλες εκείνες οι θεωρήσεις οι οποίες υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν δικαιώματα θεμελιώδη με την έννοια που υπολαμβάνει ο Dworkin, και τούτο είτε διότι τα δικαιώματα είναι κάτι τι που παρέχει και αφαιρεί από τον πολίτη ελεύθερα το θετικό δίκαιο και μόνον, δηλαδή οι νόμοι του κράτους κατά βούληση, είτε διότι τα δικαιώματα δεν μπορούν να λειτουργούν ως «ατού» κατισχύοντας έναντι της ωφέλειας του κοινωνικού συνόλου, όπως θέλει ο Dworkin, αλλά οφείλουν να κάμπτονται από αυτό.

Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται στον νομικό θετικισμό, τον οποίο ο Dworkin, για λόγους που παρέλκει να εξηγήσουμε εδώ, ονομάζει και conventionalism («συμβιβαστικισμό»). Χωρίς να μπορούμε να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, μπορούμε πράγματι να πούμε, ότι κατά τον νομικό θετικισμό, τα άτομα δεν έχουν άλλα δικαιώματα πέρα από αυτά που τους απονέμει εκάστοτε ο νόμος —δηλαδή, το θετικό δίκαιο—, τα οποία μπορεί βεβαίως και να τους αφαιρεί ανά πάσα στιγμή. Για τον νομικό θετικισμό, κάθε απόπειρα θεμελίωσης ατομικών δικαιωμάτων πέρα από το θετικό δίκαιο καταλήγει σε φυσικοδικαιικές, μεταφυσικές κατασκευές, που είναι εν τέλει αστήρικτες και εσφαλμένες⁵.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά αυτό που ο Dworkin ονομάζει «νομικό πραγματισμό» και συμπεριλαμβάνει διάφορες τάσεις στο χώρο της φιλοσοφίας και της θεωρίας του δικαίου, όπως είναι π.χ. ο νομικός ρεαλισμός⁶, η σχολή της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου⁷ και η λεγόμενη «κίνηση των κριτικών νομικών σπουδών» (critical legal studies)⁸. Όσοι ασπάζονται τις τάσεις αυτές, είτε ισχυρίζονται ευθέως ότι δεν υπάρχουν ατομικά δικαιώματα και ότι τα περί δικαιωμάτων αποτελούν ιδεολογική συγκάλυψη, είτε ότι τα παρεχόμενα από τον νόμο δικαιώματα δεν αποτελούν αμετακίνητα όρια του δικαιοκούς συστήματος και αυτοσκοπό τούτου, αλλά μάλλον εργαλεία για την επίτευξη ευρύτερα επωφελών κοινωνικών στόχων, η επίτευξη των οποίων και όχι τα δικαιώματα καθ' εαυτά προκύπτουν ως διήκουσα λογική του δικαιοκούς συστήματος.

Η θεμελίωση των δικαιωμάτων στο Taking Rights Seriously

Από την διατύπωση της rights-thesis, όπως την είδαμε αμέσως πιο πάνω, καθίσταται προφανές ότι ο Dworkin, προκειμένου να θεμελιώσει την ύπαρξη ισχυρών ατομικών δικαιωμάτων, αναζητεί ένα έρεισμα που να κείται πέραν αυτού τούτου του θετικού δικαίου. Επαναφέρει στο προσκήνιο της νομικής την ηθική, επιμένο-

ντας —σε αντιδιαστολή προς τους θεωρητικούς του αντιπάλους— ότι δεν είναι δυνατό να υπάρξει σαφής διάκριση δικαίου (και εννοούμε εδώ, θετικού δικαίου) και ηθικής.

Η θέση αυτή του Dworkin δεν προκύπτει ως επιπόλαιο δεοντολογικό πρόταγμα, αλλ' ως αποκύημα μιας προσεκτικής ανάλυσης της ερμηνευτικής διαδικασίας που αναπόφευκτα ακολουθεί ο δικαστής προκειμένου να δικαιοδοτήσει σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη περίπτωση, καταγιγνώσκοντας ή αρνούμενος να καταγνώσει την ύπαρξη του επιδικού δικαιώματος.

Ο δικαστής, συνηθίζουμε να λέμε, οφείλει να εφαρμόζει το νόμο. Αλλά ποιός επιτάσσει τούτο στον δικαστή; Ακόμη και όταν ο νόμος (όπως π.χ. το ιδικό μας Σύνταγμα στο άρθρο 87 παρ. 2) περιέχει ρητή σχετική πρόβλεψη, δεν θα είναι άραγε, εν τέλει, πάλι η υποκειμενική διάνοια καθενός ερμηνευτή-δικαστή η οποία θα κληθεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει αυτή την επιταγή; Το θετικό δίκαιο δεν μπορεί, λοιπόν, να εξασφαλίσει την αυτόματη εφαρμογή των κανόνων του· η εφαρμογή του δικαίου διέρχεται και διηθείται αναπόφευκτα από μίαν ερμηνευτική διαδικασία του δικαστή. Η ερμηνευτική αυτή διαδικασία εισάγει αναπότρεπτα τις προσωπικές δικαιοπολιτικές, ηθικές και φιλοσοφικές επιλογές του ερμηνευτή-δικαστή στο σύστημα του δικαίου.

Όμως, ο Dworkin επιμένει ότι οι «προσωπικές» αυτές ηθικοπολιτικές επιλογές δεν είναι αυθαίρετες ή εντελώς «υποκειμενικές» με την τρέχουσα σημασία του όρου. Στην ουσία, πρόκειται για επιλογές που αποσκοπούν σε ένα και το αυτό πράγμα: στην ερμηνεία του συνόλου των δικαϊκών φαινομένων και διαδικασιών μιας κοινωνίας και στη συναγωγή εκείνων των συμπερασμάτων που μπορούν να συνοψίσουν, ενοποιήσουν και, γενικά, «φωτίσουν» με το καλύτερο δυνατό φως ολόκληρη αυτή την κοινωνική, εν τέλει, δραστηριότητα, που ονομάζουμε δίκαιο μιας κοινωνίας.

Τι, άραγε, πράττει ακριβώς ο ερμηνευτής του δικαίου, ιδίως όταν έχει να κρίνει μια δύσκολη υπόθεση για την οποία δεν βρίσκει εύκολα καθοδήγηση στα νομοθετικά κείμενα ή στα δικαστηριακά προηγούμενα, στη νομολογία; Ο ερμηνευτής του δικαίου αποδύεται τότε σε μίαν ηράκλεια προσπάθεια —γι' αυτό και ο Dworkin τον αποκαλεί Hercules [TRS σελ. 105]— προκειμένου να εντοπίσει και συναρμόσει σε ένα συνεκτικό όλο το σύνολο, ει δυνατόν, των δεδομένων τα οποία εκφράζουν κατά τρόπο αυθεντικό αλλά αποσπασματικό τις αρχές (τόσο αυστηρότερα νομικές, όσο και απαραίτητα ευρύτερα δικαιοπολιτικές) οι οποίες διήκουν το δικαιοκτικό και ηθικοπολιτικό σύστημα της κοινωνίας του. Σ' αυτή την προσπάθεια είναι που, κατά τον Dworkin πάντοτε, ο ερμηνευτής του δικαίου ανακαλύπτει αναπόφευκτα και τα ατομικά δικαιώματα και μάλιστα το ύψιστο τούτων, το δικαίωμα της ισότητας, ή, ακριβέστερα, το δικαίωμα για ίση μεταχείριση των πολιτών από το Κράτος.

Τι όμως σημαίνει ακριβώς αυτή η «ανακάλυψη» των δικαιωμάτων κάτω από αυτές τις συνθήκες; Έχουν άραγε τα δικαιώματα αυτά κάποια αντικειμενική υπόσταση; Είναι τάχα κάποιες ηθικές ουσίες στις οποίες, κατά κάποιον τρόπο, προσκρούει υποχρεωτικά η διάνοια του ερμηνευτή; Στην πρώτη φάση του έργου του Dworkin, στη φάση του TRS, υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Στο TRS ο Dworkin φαίνεται να είναι έντονα επηρεασμένος από το —άλλωστε πρόσφατο τότε— έργο του John Rawls, *A Theory of Justice*⁹. Στο κείμενό του “Justice and Rights” που δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1973¹⁰, ο Dworkin προσπαθεί διεξοδικά ν’ ανεύρει το ύστατο νομιμοποιητικό θεμέλιο της περί δικαιοσύνης θεωρίας του Rawls και αφού απορρίπτει μια σειρά από πιθανές εκδοχές (όπως π.χ. την κατασκευή του ιδεατού συμβολαίου, την τεχνική της στοχαστικής ισορροπίας κ.ο.κ.), καταλήγει στην άποψη ότι η Ρωλισανή κατασκευή ερείδεται και προϋποθέτει εν τέλει την ύπαρξη οιονεί φυσικών δικαιωμάτων των ατόμων¹¹.

Γράφει ο Dworkin:

«Φαίνεται λοιπόν εύλογο να υποθέσουμε πως η βαθύτερη θεωρία που κρύβεται πίσω από την [Ρωλισανή ιδέα] της αρχικής ή αφετηριακής θέσης (original position) πρέπει να είναι κάποιας μορφής θεωρία που ερείδεται πάνω στα δικαιώματα (right-based theory of some sort). Υπάρχει και κάποιος άλλος τρόπος να θέσει κανείς το ζήτημα, τον οποίο μέχρι τώρα απέφυγα. Πρέπει να είναι [η θεωρία του Rawls] μια θεωρία βασισμένη στην έννοια των φυσικών δικαιωμάτων, υπό την έννοια ότι [τα δικαιώματα αυτά] δεν αποτελούν προϊόν οποιασδήποτε νομοθεσίας ή (κοινωνικών) συμβάσεων (convention) ή κάποιου υποθετικού συμβολαίου. Απέφυγα αυτή τη φράση μέχρι τώρα, γιατί συναγείρει για πολλούς ανθρώπους αρνητικές μεταφυσικές συσχετίσεις» [TRS: 176].

Όμως, συνεχίζει ο Dworkin, η υπόθεση περί φυσικών δικαιωμάτων, τουλάχιστον όπως την εκδέχεται και την εννοεί ο ίδιος, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως «μεταφυσικά φιλόδοξη». Και τούτο γιατί στηρίζεται σ’ αυτό που ο συγγραφέας, αντιδιαστέλλοντάς το προς το «φυσικό», ονοματίζει «κατασκευαστικό» (constructive) μοντέλο [TRS: 176-77].

Πώς, άραγε, μπορεί να γίνει κατανοητό αυτό το μοντέλο¹²; Ο ίδιος το εξηγεί λίγες σελίδες πρωτύτερα [TRS: 160]: Τα δικαιώματα τα οποία αναπόφευκτα συναντά ο ερμηνευτής του δικαίου κατά την ηράκλεια ερμηνευτική δικαδικασία που διαγράψαμε, δεν έχουν κάποια μεταφυσική οντότητα. Αποτελούν όμως κατά τον Dworkin τους ερμηνευτικά αναγκαίους εκείνους κρίκους και σπονδύλους που είναι απαραίτητοι προκειμένου τα διάσπαρτα ηθικά και νομικά «δεδομένα» να συναρμοσθούν σε ένα συνεκτικό και νοηματικό (coherent) όλο, από το οποίο να προκύψει στη συνέχεια και η ορθή λύση της επίδικης περίπτωσης.

Όχι λοιπόν κάποιος φυσικοδικαιικός και ηθικός ουσιολογισμός, αλλά ένας συνεκτισμός¹³ εμφανίζεται κατ’ αρχήν ως «θεμέλιο» των δικαιωμάτων στο πλαίσιο της πρώτης αυτής φάσης του έργου του Dworkin.

Υπάρχουν όμως ορισμένα προβλήματα και ορισμένες ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες στην πρώτη αυτή φάση του έργου του Dworkin, στα οποία θα ήταν σκόπιμο για λίγο να διατρέψουμε, ώστε να οδηγηθούμε ομαλότερα στην ανάλυση της δεύτερης φάσης του έργου του.

Είναι προφανές, ότι ο ερμηνευτής του δικαίου, προκειμένου να κατασκευάσει την ηράκλεια συνεκτική θεωρία του, θα πρέπει να συναρμόσει έναν τεράστιο αριθμό από ετερόκλητα και συχνά αντικρουόμενα νομικά και ηθικοπολιτικά δεδομένα (data). Ας επισημάνουμε για χάρη σαφήνειας μερικά από αυτά τα δεδομένα: κείμενα νόμων που έχουν ψηφίσει τα αρμόδια δικαιοπαραγωγικά όργανα της κοι-

ωνίας του, προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις, ερμηνευτικοί κανόνες που επιλύουν συγκρούσεις μεταξύ νόμων ή χρησιμεύουν για την ερμηνεία ασαφών διατάξεων, ηθικές αντιλήψεις και συναλλακτικά ήθη, γενικά παραδεδεδεγμένες αρχές του δικαίου, κανόνες ή έθιμα που προσδιορίζουν τα όρια της αρμοδιότητας διαφόρων οργάνων της νομοθετικής, της εκτελεστικής και της δικαστικής λειτουργίας, γενικότερες ηθικοπολιτικές αρχές που διαπνέουν τη συνταγματική και την έννομη, γενικότερα, τάξη, γενικότερες κοινωνικές αντιλήψεις που καθοδηγούν τον ερμηνευτή στη δημιουργία αυτού που έχει αποκληθεί «προκατανόηση» (*Vorverstaendniss*)¹⁴ του αντικειμένου του και, φυσικά, αντιλήψεις που αναφέρονται στην αυτοκατανόηση των θεσμικών υποχρεώσεων του ίδιου του ερμηνευτή. Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε τον κατάλογο σχεδόν απεριόριστα. Μπορούμε όμως για τους σκοπούς μας να σταματήσουμε εδώ.

Εκείνο που πρέπει να γίνει αντιληπτό, είναι ότι ο ερμηνευτής του δικαίου ούτε μπορεί ούτε οφείλει να συμπεριλάβει στο τελικό συνεκτικό ερμηνευτικό σχήμα του όλα ανεξαιρέτως τα παραπάνω στοιχεία, τα οποία εμφανίζονται κατ' αρχήν ως πιθανοί δομικοί πλίνθοι προς χρήση στην κατασκευή του. Και τούτο, όχι για λόγους πρακτικούς, όχι δηλαδή γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν πρακτικά αδύνατο, αλλά για λόγους δεοντολογικούς. Το συνοθύλευμα των δεδομένων αυτών εμφανίζει όχι μόνον λογικές, αλλά και κυρίως αξιολογικές αντινομίες¹⁵, για την εξομάλυνση των οποίων ο ερμηνευτής, προκειμένου να κατασκευάσει το αξιολογικό συνεκτικό σχήμα του, είναι υποχρεωμένος να παραλείψει ορισμένα «δεδομένα».

Αναπόφευκτα, ο ερμηνευτής οδηγείται σε μια κατάσταση στην οποία εμφανίζεται σύγκρουση μεταξύ αυτών που ο Dworkin ονομάζει *fit* και *appel* —θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε: μεταξύ «περιεκτικότητας» και «ελκυστικότητας»: η ερμηνεία των δεδομένων που παρίστανται στη συνείδηση του δικαστή μπορεί να καθίσταται γοητευτικότερη αν αυτός επιλέξει ως κεντρικούς άξονες της συνεκτικής του προσπάθειας κάποιους, οι οποίοι εμφανίζονται ως ορθότεροι ή δικαιότεροι ή ηθικότεροι με βάση κάποια ανεξάρτητα κριτήρια ορθότητας, ηθικότητας ή δικαιοσύνης. Αν όμως η ελκυστικότερη αυτή ερμηνεία εξαναγκάζει τον ερμηνευτή να εξοβελίσει μεγάλο αριθμό «δεδομένων» —π.χ. να «κηρύξει» ανεφάρμοστο μεγάλο αριθμό νόμων— τότε το ερμηνευτικό του κατασκεύασμα, καίτοι συνεκτικότατο, θα πάσχει ως προς τη διάσταση της περιεκτικότητας. Το αντίστροφο, δηλαδή μια εξαιρετικά περιεκτική ερμηνευτική κατασκευή, θα κινδύνευε οπωσδήποτε να ενσωματώσει μεγάλο αριθμό αξιολογικών αντινομιών, καθώς και «χαμηλοτέρου» επιπέδου ηθικοπολιτικές αντιλήψεις, πράγμα που θα παρέβλαπτε τη συνοχή της όλης κατασκευής, με απώτερη συνέπεια να είναι ενδεχομένως δυνατή η συναγωγή αντιθετικών συμπερασμάτων *in concreto* κάποτε και επομένως θα κατέρριπτε τη θέση του Dworkin περί υπάρξεως ασφαλών και ισχυρών ατομικών δικαιωμάτων.

Το πρόβλημα της αντιθέσεως *fit* και *appeal* παρίσταται ιδιαίτερα οξύ όσον αφορά στη λήψη υπ' όψιν των κοινωνικών ηθικών, δικαιοπολιτικών και συναφών με αυτές αντιλήψεων. Κι τούτο για δύο λόγους: Πρώτο, διότι οι αντιλήψεις αυτές αποτελούν άμεσα ή έμμεσα μεγάλο μέρος των δεδομένων που συναποτελούν τη δικαιοκή πρακτική μιας κοινωνίας, και δεύτερο, γιατί βέβαια, όπως συνομολογεί και ο Dworkin, και ο ίδιος ο ερμηνευτής του δικαίου αναπόφευκτα θεωρεί την ίδια

τη λειτουργία του μέσα από μια τέτοια δικαιοπολιτική προαντίληψη. Με ποιο κριτήριο θα γίνει η επιλογή μεταξύ απορριπτέων και μη κοινωνικών ηθικοπολιτικών αντιλήψεων;

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι, στο πλαίσιο της θεωρίας του Dworkin, η ίδια δυσκολία αναφέρεται και ως προς την επιλογή των συμπεριληπτέων ή μη καθαρών «δικαιικών» δεδομένων —δηλαδή π.χ. νόμων, δικαστικών αποφάσεων κ.τ.τ. Και τούτο διότι η φαινομενική προφάνεια του τι εστί νόμος ή δικαστική απόφαση, δεν παρέχει κάποιο επιχείρημα περί του ότι, εν πάση περιπτώσει, υπάρχει κάποιο αντικειμενικό κριτήριο το οποίο οπωσδήποτε επιτάσσει την συμπερίληψη των δεδομένων αυτών στο τελικό ερμηνευτικό συνεκτικό σχήμα, αφού ο Dworkin αρνείται —δικαίως— το ιστορικό κριτήριο¹⁶ της καταγωγής των κανόνων, το οποίο προβάλλει αντίθετα ο νομικός θετικισμός.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Dworkin σε δύο διαφορετικά σημεία του TRS αναπτύσσει θεωρητικές κατασκευές και αντιλήψεις προκειμένου να διακρίνει δύο ειδών κοινωνικές ηθικές αντιλήψεις: τις ληπτές και τις μη ληπτές υπόψιν. Έτσι, διακρίνει μεταξύ *concurrent* και *conventional morality* [TRS: 53], ενώ σε άλλο σημείο διευκρινίζει με βάση ορισμένη σειρά κριτηρίων τι ακριβώς χαρακτηρίζει μια τω όντι «ηθική αντίληψη» (*moral position*) [TRS: 248 επ.]. Έτσι, ο ερμηνευτής του δικαίου δεν οφείλει να λαμβάνει υπ' όψιν του όλες τις πράγματι κρατούσες στην κοινωνία ηθικές αντιλήψεις, αλλά εκείνες μόνον οι οποίες υποστηρίζονται από λόγους ορισμένου είδους —και δη εκείνες οι οποίες δεν εκφράζουν κάποιου είδους προκατάληψη, δεν ερείδονται απλώς σε κάποια συγκινησιακή αντίδραση, δεν ερείδονται σε εσφαλμένες πραγματικές παραδοχές και δεν θεμελιώνονται με αναφορά στις αντιλήψεις τρίτων ατόμων¹⁷.

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τα παραπάνω είναι τούτο: ο ερμηνευτής του δικαίου δεν χρειάζεται μόνον μια *ex post* θεωρητική κατασκευή, δηλαδή μια θεωρία δικαίου που να προκύπτει ως *αποτέλεσμα* της συνεκτικής συναρμογής των «δεδομένων» του, αλλά χρειάζεται ήδη μια πρότερη, *ex ante* θεωρητική κατασκευή, η οποία να δικαιολογεί την επιλογή των «δεδομένων» που θα χρησιμοποιηθούν ως δομικά στοιχεία του «κατασκευαστικού» μοντέλου του.

Για να χρησιμοποιήσουμε εδώ ρωσσιανούς όρους —αφού οι ομοιότητες όχι μόνον το επιτρέπουν, αλλά το επιβάλλουν— εκείνο που χρειάζεται ο ερμηνευτής του δικαίου δεν είναι μόνο μια θεωρία *μετά* την επίτευξη της «στοχαστικής του ισορροπίας», αλλά μια προθεωρία η οποία να τον καθοδηγεί καθ' όλη τη διάρκεια των παλινδρομικών του κινήσεων μεταξύ *considered judgements* (βεβασανισμένων κρίσεων) και *principles* (αρχών)¹⁸.

Στη φάση του TRS ο Dworkin φαίνεται να υποβαθμίζει αυτή την προθεωρητική ανάγκη θεωρίας, παρασυρόμενος ίσως άθελά του από το ότι τα *considered judgements* με τα οποία καλείται να συνταιριάσει τις δικαιοπολιτικές του αρχές εμφανίζονται με την φαινομενική προφάνεια των «δεδομένων» του θετικού δικαίου (νόμων, δικαστικών αποφάσεων κλπ.), προφάνεια όμως την οποία ο Dworkin είναι υποχρεωμένος να αρνηθεί δυνάμει άλλων παραδοχών της θεωρίας του, και δη των επιχειρημάτων του κατά του νομικού θετικισμού.

Το πρόβλημα αυτό αντιστρέφει, πιστεύω, τον προηγούμενο συλλογισμό μας

σχετικά με το νομιμοποιητικό θεμέλιο των δικαιωμάτων: η έννοια της συνεκτικότητας (της coherence) δεν είναι δυνατό να λειτουργήσει ως τέτοιο νομιμοποιητικό θεμέλιο. Είναι έννοια μεταγενέστερη. Μήπως, άραγε, επιστρέφουμε αναγκαστικά σε κάποια φυσικοδικαιική θεμελίωση, ή ίσως σε κάποια μορφή ηθικού ρεαλισμού;

Η ερμηνευτική στροφή: Law's Empire

Η συνειδητοποίηση των προβλημάτων που διαγράψαμε πιο πάνω, σε συνδυασμό προφανώς και με το φόβο του Dworkin μπροστά σε μια πιθανή στροφή προς φυσικοδικαιικές αντιλήψεις που θα μπορούσαν εύκολα να κατηγορηθούν ως ουσιολογικά ολισθήματα ή μεταφυσικά φληναφήματα, οδηγούν τον Dworkin στις αρχές της δεκαετίας του 80 σε μια «ερμηνευτική στροφή»¹⁹, δηλαδή στη σύλληψη του δικαίου φαινομένου ως ολωσδιόλου ερμηνευτικού φαινομένου, δηλαδή ως μορφή ερμηνευτικής κοινωνικής πρακτικής (interpretive social practice), η οποία διασώζει την αντικειμενικότητά της και διεκδικεί τη θεμελίωσή της αποκλειστικά εντός του κοινωνικού γίγνεσθαι. Τουλάχιστον αυτό φαίνεται να προσπαθεί να επιτύχει ο Dworkin. Διότι, όπως πιστεύουμε θα γίνει αντιληπτό προς το τέλος της αναπτύξεώς μας, υπάρχουν και πάλι στοιχεία που προδίδουν παρ' όλα ταύτα μια ταλάντευση, όμοια με αυτή που παρατηρήσαμε κλείοντας την ανάλυσή μας του TRS²⁰.

Η «ερμηνευτική» αυτή «στροφή» του Dworkin γίνεται ήδη φανερή με δύο κείμενα που δημοσιεύονται το 1982 και το 1983 με τίτλο "How law is like literature" και "On interpretation and objectivity" αντίστοιχα, τα οποία και αναδημοσιεύονται στο MP (1985) [MP: 146 ff., 167 ff.]. Όμως η ερμηνευτική αυτή στροφή ολοκληρώνεται με τη μονογραφία του Dworkin, το LE, που δημοσιεύεται ένα χρόνο αργότερα, το 1986.

Στο έργο αυτό, ο Dworkin συλλαμβάνει και ορίζει το δίκαιο απ' ευθείας ως μορφή ερμηνευτικής κοινωνικής πρακτικής η οποία εν τέλει —όπως θα δούμε διεξοδικότερα αμέσως— θεμελιώνεται πάνω σε ένα κοινωνικό consensus. Το consensus αυτό καθώς και η συνακόλουθη ερμηνευτική πρακτική που προκύπτει από αυτό, ποικίλλει από κοινωνία σε κοινωνία. Κατά τον Dworkin, θεμελιώδης στόχος της κοινωνικής αυτής ερμηνευτικής πρακτικής που ονομάζεται δίκαιο, είναι οπωσδήποτε η προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων, όμως αυτός ο στόχος προκύπτει από την ερμηνεία της σχετικής πρακτικής των δυτικών, εν τέλει, κοινωνιών. Οφείλουμε επομένως να συνάγουμε το συμπέρασμα, ότι και η θεμελίωση των ατομικών δικαιωμάτων ισχύει για τους συμμετέχοντες στις ερμηνευτικές αυτές κοινότητες και ότι είναι επομένως μια θεμελίωση πολιτισμικά σχετική²¹.

Ας παρακολουθήσουμε όμως τα βήματα του Dworkin:

Διακρίνει ο Dworkin τρία ερμηνευτικά στάδια, τα οποία αντιστοιχούν σε τρεις βαθμούς κοινωνικού consensus με φθίνουσα ισχύ [LE: 63].

Το πρώτο στάδιο το ονομάζει «προ-ερμηνευτικό» (preinterpretive). Θέτει όμως τον όρο εντός εισαγωγικών, αφού αναγνωρίζει ήδη ότι και σε αυτό το στάδιο υπεισέρχεται εκ μέρους του υποκειμένου κάποια ερμηνευτική διαδικασία [LE: 425]. Στο στάδιο αυτό «εντοπίζονται οι κανόνες και τα σταθμά (standards) τα οποία δο-

κιμαστικά εκλαμβάνονται ότι παρέχουν το περιεχόμενο της [ερμηνευτικής] πρακτικής». [LE: 65-6]. Εντοπίζονται, με άλλα λόγια τα θεωρούμενα ως κατ' εξοχήν δικαιικά «δεδομένα» (data). Στο στάδιο αυτό, ομολογεί ο Dworkin, απαιτείται υψηλός βαθμός κοινωνικού consensus. «Το δίκαιο δεν μπορεί να ανθίσει ως ερμηνευτική πρακτική (enterprise) σε οποιαδήποτε κοινότητα, εφόσον δεν υπάρχει αρκετή αρχική συναίνεση ως προς το ποιές πρακτικές θεωρούνται δικαιικές πρακτικές, ούτως ώστε οι νομικοί να επιχειρηματολογούν περί της αρίστης ερμηνείας των αυτών περιπτώσεων δεδομένων» [LE: 90-91].

Και συνεχίζει ο Dworkin:

«Όλοι μας υπεισερχόμεθα στην ιστορία μιας ερμηνευτικής πρακτικής σε ένα ορισμένο σημείο· υπό την έννοια αυτή, η απαραίτητη προ-ερμηνευτική συναίνεση παρίσταται ως τυχαία και περιορισμένη (contingent and local)... θα ήταν λάθος... να πιστεύουμε ότι εντοπίζουμε τους [δικαιικούς] αυτούς θεσμούς δυνάμει κάποιου κοινού και διανοητικώς ικανοποιητικού ορισμού περί το τι κατ' ανάγκην είναι ένα νομικό σύστημα και ποιοί είναι οι θεσμοί οι οποίοι κατ' ανάγκην το συναποτελούν. Ο δικός μας πολιτισμός μας παρέχει νομικούς θεσμούς καθώς και την ιδέα ότι αυτοί [οι θεσμοί] συναποτελούν ένα σύστημα». [LE: 91 έμφαση του γράφο-ντος].

Το δεύτερο ερμηνευτικό στάδιο ονοματίζει ο Dworkin στάδιο της «γενικής δικαιολογήσεως» (general justification) της σχετικής πρακτικής. Κατά το στάδιο αυτό «Ο ερμηνευτής καταλήγει σε κάποια γενική δικαιολόγηση περί των κυριωτέρων στοιχείων της πρακτικής που εντοπίστηκε στο προ-ερμηνευτικό στάδιο. Αυτή θα συνίσταται σε κάποιο επιχείρημα περί του γιατί αξίζει να παρακολουθήσει (pursue) κανείς μια πρακτική που έχει αυτή τη γενική δομή» [LE:66]. Στο στάδιο αυτό απαιτείται λοιπόν να καταλήξει ο ερμηνευτής σε μια θεωρία περί του γενικού και κυρίαρχου σκοπού του δικαίου στη συγκεκριμένη κοινωνία. Όμως, για να είναι δυνατή η κατασκευή αυτής της θεωρίας περί του σκοπού —η οποία σημειωτέον θα απαιτεί ήδη κατ' ανάγκην και τον εξοβελισμό κάποιων δικαιικών δεδομένων ώστε ν' αμβλύνονται αξιολογικές αντιθέσεις — χρειάζεται κιόλας, όπως παρατηρεί ο Dworkin, ένα δεύτερο επίπεδο κοινωνικού consensus, ολιγότερον ισχυρού από το πρώτο, αναφορικά με τον «επιθυμητό βαθμό περιεκτικότητας (desirable amount of fit)» [βλ. LE: 67] που θα πρέπει να εμφανίζει η σχετική θεωρία.

Το τρίτο, τέλος, στάδιο της ερμηνευτικής διαδικασίας ονομάζει ο Dworkin «αναθεωρητικό στάδιο» (reforming stage). Κατά το στάδιο αυτό ο ερμηνευτής «διορθώνει την αντίληψή του περί του τι ή [δικαιική] πρακτική 'πράγματι' απαιτεί, προκειμένου να εξυπηρετήσει καλύτερα τη δικαιολόγηση [της πρακτικής αυτής] που έχει δεχθεί κατά το [δεύτερο] ερμηνευτικό στάδιο» [LE: 66].

Κατά το στάδιο αυτό απαιτείται κατά τον Dworkin σχετικώς χαλαρό consensus μόνο. Consensus που θα αφορά πλέον στις «ουσιαστικές πεποιθήσεις» (substantive convictions) του ερμηνευτή, αναφορικά με το ποιές αντιλήψεις μπορούν να φωτίσουν την όλη ερμηνευτική δικαιική πρακτική με το καλύτερο δυνατό φως [βλ. LE: 67-8]. Πρέπει να σημειώσουμε ότι και στο στάδιο αυτό, παρά τις επιτρεπόμενες μεγαλύτερες αποκλίσεις, και πάλι απαιτείται ένας σημαντικός βαθμός κοινωνικού consensus. Ο Dworkin αναγνωρίζει ότι η όλη πρακτική του δικαίου θα κατέρρευε αν

οι διάφορες θεωρίες που υποστηρίζονται από τους νομικούς στα δικαστήρια ή τις αίθουσες διδασκαλίας των νομικών σχολών παρουσίαζαν έντονες ή ραγδαίες διαφοροποιήσεις [πρβλ. LE: 88-89], παρατηρεί όμως, με κάποια ανακούφιση θα λέγαμε, ότι ο γενικός πνευματικός περίγυρος, η περιρρέουσα διανοητική ατμόσφαιρα και η γλώσσα με την οποία αυτή εκφράζεται, «επιβάλλουν πρακτικούς περιορισμούς στις ιδιοσυγκρατικές ιδιαιτερότητες καθώς και *αντιληπτικούς περιορισμούς στη φαντασία* (conceptual constraints on imagination)» [LE: 88 έμφαση του γράφοντος]!!

Σε ποιο ερμηνευτικό στάδιο υπεισέρχονται, άραγε, κατά τον Dworkin, τα ατομικά δικαιώματα; «Ισχυρίζομαι, γράφει ο Dworkin, ότι ο πλέον αφηρημένος και θεμελιώδης στόχος (point) της δικαιοκτικής πρακτικής συνίσταται στην καθοδήγηση και τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας κατά τον εξής τρόπο: Το δίκαιο (law) επιμένει να μην χρησιμοποιείται ή παραλείπεται η χρήση καταναγκασμού (force), όσο χρήσιμο και αν αυτό παρίσταται για τους επιδιωκόμενους σκοπούς, οσοδήποτε ωφέλιμοι ή ευγενείς και αν οι σκοποί αυτοί παρίστανται, παρά μόνο στο βαθμό που το επιτρέπουν ή το απαιτούν τα ατομικά δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από προηγούμενες πολιτικές αποφάσεις αναφερόμενες στο πότε η [χρήση] συλλογικού καταναγκασμού είναι δικαιολογημένη» [LE: 93].

Είναι προφανές, λοιπόν, ότι τα ατομικά δικαιώματα υπεισέρχονται μόλις στο δεύτερο στάδιο της ερμηνευτικής διαδικασίας και αφού έχει εξασφαλισθεί ήδη ένα οιοονεί «προερμηνευτικό» κοινωνικό consensus. Αλλά και στο δεύτερο και στο τρίτο στάδιο εμφανίζονται ως αναγκαία, όπως είδαμε, διάφορα επίπεδα και διάφορες διαβαθμίσεις κοινωνικού consensus.

Ποιά άραγε η βαθύτερη σημασία των διαφορετικών αυτών consensu; Η αναγκαιότητα της επίκλησής τους από τον Dworkin εκπηγάει, πιστεύουμε, από το γεγονός ότι αυτά καλούνται να υποκαταστήσουν την ερμηνευτική διαδικασία στο σημείο στο οποίο αυτή θα κινδύνευε να οδηγηθεί σε φαύλο κύκλο ή απόλυτο σολιπισμό. Με άλλα λόγια, να προσδώσουν στην ερμηνευτική διαδικασία την απαραίτητη για τους σκοπούς της θεωρίας των δικαιωμάτων του Dworkin *αντικειμενικότητα*.

Τι είδους όμως ακριβώς είναι αυτή η «αντικειμενικότητα»; Ο Dworkin σε ορισμένα αποσπάσματά του, δεν φαίνεται να τρέφει αυταπάτες: «Οι ερμηνευτικές θεωρίες απευθύνονται από τη φύση τους σε μια συγκεκριμένη νομική κουλτούρα...» [LE: 102] «... δέν έχουμε κανένα λόγο να περιμένουμε ότι ακόμη και μια πολύ αφηρημένη αντίληψη [περί δικαίου] θα ταιριάζει σε ξένα νομικά συστήματα που έχουν αναπτυχθεί ή ανακλούν πολιτικές ιδεολογίες ενός ριζικά διαφορετικού χαρακτήρα» [LE: 102-3].

Και αλλού:

«Δεν ισχυριζόμαστε (ούτε κατανοούμε κάποιον που ισχυρίζεται) ότι η ερμηνεία είναι σαν τη φυσική ή ότι οι ηθικές αξίες βρίσκονται κάπου «εκεί έξω από μας» (out there) ή ότι μπορούν ν' αποδειχθούν. Λέμε απλώς, με διαφορετική εκάστοτε έμφαση... ότι π.χ. η δουλεία είναι ανήθικη (wrong). Εκείνο που προσδίδει στους ισχυρισμούς αυτούς όλο το νόημα το οποίο χρειάζεται και το οποίο είναι δυνατό να διαθέτουν, είναι οι *πρακτικές* της ερμηνείας και της ηθικής» [LE: 83].

Με άλλα λόγια, για να χρησιμοποιήσουμε εδώ όρους του Wittgenstein, το δε-

δομένο και το αληθές, είναι «μορφές ζωής»²². Αναπόφευκτα λοιπόν, η ερμηνευτική στροφή του Dworkin οδηγεί σε μια πολιτισμικά σχετική, αλλά και μια κοινωνιολογίζουσα και ιστορίζουσα θεμελίωση των δικαιωμάτων. Πράγμα που οπωσδήποτε πρέπει να θεωρηθεί ότι σχετικοποιεί το κανονιστικό θεμέλιο αυτών, αφού τούτο παύει να θεωρείται *sub specie aeternitatis et universalitatis*.

Όμως, η ανάλυση του LE δεν μπορεί να σταματήσει σ' αυτό το σημείο. Καθώς ο Dworkin αντιλαμβάνεται τις αποσταθεροποιητικές συνέπειες της ερμηνευτικής στροφής, ασυνείδητα σχεδόν επιχειρεί μian αιφνιδιαστική τομή στο θεωρητικό του κατασκευάσμα, η οποία, όπως θα δείξουμε, τον οδηγεί πάλι, αν και από άλλο δρόμο, στην αναζήτηση ενός ιδανικού θεμελίου που να υπερβαίνει τα όρια συγκεκριμένων μορφών κοινωνικής πρακτικής και ερμηνευτικών κοινοτήτων.

Η «τομή» αυτή επιχειρείται στο δεύτερο ερμηνευτικό επίπεδο του ισχύοντος δικαίου, στο στάδιο της «γενικής δικαιολόγησης», το οποίο, ας μη λησμονούμε, προϋποθέτει ήδη ως υπάρχουσα την ερμηνευτική δικαιοκονία και ως δεδομένο το πρώτο «προ-ερμηνευτικό» consensus σχετικά με τον εν γένει εντοπισμό των κατ' αρχήν παραδεκτών ως δικαιοκονικών δεδομένων. Επομένως η τομή που επιχειρεί ο Dworkin εκκινά από το εσωτερικό της αναλύσεως ενός ορισμένου τύπου δικαιοκονικής πρακτικής και δη της ιδικής μας —δυτικοευρωπαϊκής και δυτικοευρωπαϊκογενούς δικαιοκονικής πρακτικής.

Ποιά είναι, κατά τον Dworkin, η ερμηνευτικά επιτυχέστερη «γενική δικαιολόγηση» της ερμηνευτικής πρακτικής που ονομάζεται δίκαιο στα ιδικά μας δικαιοκονικά συστήματα; Με άλλα λόγια, ποιός είναι ο κεντρικός άξονας-σκοπός που συνέχει και δικαιολογεί την πρακτική αυτή; Ο σκοπός αυτός συνίσταται, κατά τον Dworkin, στο ότι το δίκαιο οφείλει να καθορίζει τον τρόπο και τους περιορισμούς στην άσκηση του κρατικού καταναγκασμού, έτσι ώστε η άσκηση του καταναγκασμού αυτού να παρίσταται ως νομιμοποιημένη (δικαιολογημένη - legitimate).

Κατά τον Dworkin, λοιπόν, «Ένα κράτος είναι νομιμοποιημένο εφ' όσον η συνταγματική του δομή και οι [συνταγματικές] του πρακτικές είναι τέτοιες, ώστε οι πολίτες του να υπέχουν μια γενική υποχρέωση να υπακούουν πολιτικές αποφάσεις που τους επιβάλλουν υποχρεώσεις» [LE: 191]. Περαιτέρω, «εάν οι πολίτες δεν υπέχουν ηθικές υποχρεώσεις τέτοιου είδους [= δηλ. υπακοής στο κράτος], τότε η εξουσία του κράτους να ασκεί καταναγκασμό υποσκάπτεται σοβαρά, αν όχι ανεπανόρθωτα». [LE:191] (έμφαση του γράφοντος).

Σε ποιές όμως περιπτώσεις μπορεί, άραγε, το κράτος να αξιώσει υπακοή και οι πολίτες να θεωρηθούν ότι πράγματι υπέχουν τέτοια, ηθικής φύσεως, υποχρέωση υπακοής; «θα επιχειρηματολογήσω, γράφει ο Dworkin, ότι ένα κράτος το οποίο αποδέχεται την αρχή της ακεραιότητας (integrity) ως πολιτικό ιδανικό, διαθέτει καλύτερους τίτλους προκειμένου να θεωρηθεί νομιμοποιημένο, από ένα κράτος το οποίο δεν αποδέχεται την αρχή αυτή» [LE: 191-92]. Είναι δε η αρχή της ακεραιότητας μια αρχή η οποία «απαιτεί όπως τα δημόσια μέτρα και σταθμά (public standards) της κοινωνίας (community) κατασκευάζονται αλλά και θεωρούνται, όσο τούτο είναι εφικτό, ως εκφράζοντα ένα μοναδικό (single), συνεκτικό (coherent) σχήμα δικαιοσύνης και αμεροληψίας (fairness) στην ορθή τους αλληλοσυσχέτιση (in the right relation).» [LE: 219].

Θεμέλιο της νομιμοποίησης του κράτους και του δικαιοκούς φαινομένου εμφανίζεται, λοιπόν, μια πολιτική αρχή, η αρχή της ακεραιότητας, την οποία ο Dworkin διακρίνει τόσο από την αρχή της δικαιοσύνης, όσο και από την αρχή της αμεροληψίας. Η ακεραιότητα συνοψίζεται εν τέλει σε μια μορφή συνέπειας προς τις εκάστοτε επιλεγμένες αρχές τις οποίες, τρόπον τινά, ενσαρκώνει μια κοινωνία, κατά τρόπο ανθρωπομορφικό θεωρούμενη [βλ. LE: 151 επ. και ιδίως 167 επ.]. Κατά τούτο και διαφέρει τόσο από τη δικαιοσύνη όσο και από την αμεροληψία, οι οποίες εμφανίζονται ως πολιτικές αρετές, εν μέρει υψηλότερου επιπέδου και παγκόσμιες (universalistic), ακατάλληλες όμως, ως εκ τούτου, κατά τον Dworkin, να παράσχουν το αναγκαίο νομιμοποιητικό θεμέλιο πραγματικών κοινωνικών μορφωμάτων [LE: 193]. Πράγματι, ο Dworkin συζητεί και απορρίπτει μια σειρά από πιθανά νομιμοποιητικά θεμέλια ερειδόμενα στις αρχές της δικαιοσύνης ή της αμεροληψίας όπως π.χ. τα της «εικαζόμενης συναινέσεως» (tacit consent), fair play κ.ά. [βλ. LE: 192 επ.]. Οι αρχές της δικαιοσύνης και της αμεροληψίας καθ' εαυτές, παρατηρεί ο Dworkin, θα εξασφάλιζαν οπωσδήποτε την απαραίτητη συνεκτική συμπεριφορά του κράτους (coherence) και των οργάνων του στο πλαίσιο ενός ουτοπικού κρατικού μορφώματος, όπου η εξουσία θα ασκήτο πάντοτε με βάση μια πλήρη προσήλωση προς τις αρχές αυτές· σ' ένα τέτοιο κράτος δεν θα χρειαζόταν η ακεραιότητα ως ξεχωριστή πολιτική αρετή [LE: 176]. Τούτο όμως δεν είναι δυνατό να συμβεί στις πραγματικές κοινωνίες, οι οποίες δεν μπορούν να είναι απόλυτα δίκαιες και αμερόληπτες, και γι' αυτό χρειάζεται να θεμελιώνουν τη νομιμοποίησή τους στην αρετή της ακεραιότητας.

Τι λογής πολιτική αρετή είναι όμως αυτή η ακεραιότητα; Είναι, μπορούμε να πούμε, μια τυπική ηθική αρχή μεταβλητού ουσιαστικού περιεχομένου²³. Αρύεται το ουσιαστικό της περιεχόμενο από τις εκάστοτε ηθικοπολιτικές αντιλήψεις μιας εκάστης των εκασταχού συγκεκριμένων κοινωνιών. Ευρισκόμεθα, με άλλα λόγια ακόμη στο πλαίσιο του πολιτισμικώς σχετικού, πράγμα το οποίο, εξ άλλου, σε πολλά σημεία ομολογεί ο Dworkin [LE: π.χ. 193, 216 κ.α.].

Όμως σ' αυτό ακριβώς το σημείο επιχειρείται η τομή, ή, περιγραφικότερα ίσως, η fuga, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω: Που ερείδεται, αναρρωτιέται ο Dworkin, η έννοια της ακεραιότητας; που μπορεί να ανάγει την καταγωγή της ως πολιτική αρχή; Ο συγγραφέας πιστεύει ότι πρέπει να την αναζητήσουμε σε ένα παραγνωρισμένο ιδανικό της Γαλλικής επανάστασης, στο ιδανικό της fraternité (αδελφοσύνης) και της κοινωνίας - με την ουσιαστική έννοια του όρου, στην community [LE: 188]. Το ιδανικό αυτό της αδελφοσύνης υποδεικνύει ως θεμέλιο της νομιμοποίησης του κράτους και του δικαίου αλλά και ως θεμέλιο των ατομικών δικαιωμάτων ορισμένες «κοινωνιακές υποχρεώσεις» (associative obligations) αναγόμενες εν τέλει σε μιάν έννοια αμοιβαιότητας (reciprocity) η οποία επιβάλλει στα μέλη της κοινωνίας να μοιράζονται μια γενική και συγκεκριμένη αίσθηση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που έχουν το ένα προς το άλλο²⁴.

Όμως, όπως μπορεί κανείς να διαβλέψει ήδη, το ζήτημα είναι ότι ούτε η έννοια της αδελφοσύνης ούτε η έννοια της αμοιβαιότητας ούτε, τέλος, η έννοια της προϋπάρξεως κάποιων «κοινωνιακών υποχρεώσεων» εξασφαλίζουν καθ' οιονδήποτε τρόπο τη μετάβαση στην έννοια της ακεραιότητας (integrity), όπως θα επιθυ-

μούσε ο Dworkin, αφού πράγματι είναι δυνατό να υπάρχουν κοινότητες ανθρώπων —και οι περισσότερες ιστορικά υπαρκτές κοινότητες τέτοιες είναι— που να εμφορούνται μεν από ισχυρότατη αίσθηση αμοιβαίων υποχρεώσεων και δυνατά αισθήματα αλληλεγγύης, χωρίς εν τούτοις να διακρίνουν την ανάγκη ούτε της εξασφάλισης ατομικών δικαιωμάτων, ούτε της συνεπούς εφαρμογής αφηρημένων αρχών ισονομίας.

Γι' αυτό και ο Dworkin γρήγορα αναγκάζεται να αναζητήσει και πάλι την «αληθινή» κοινότητα (true community) [LE: 201], εκείνη δηλ. την κοινότητα η οποία θα έχει *ορισμένα* χαρακτηριστικά.

Η επέκταση και εξέταση των επιμέρους αυτών χαρακτηριστικών [βλ. π.χ. LE: 198 επ.] θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, θα ξέφευγε όμως από τα πλαίσια της παρούσης. Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ, είναι πως εν τέλει, τα χαρακτηριστικά αυτά τα οποία κατά τον Dworkin οφείλει να διαθέτει η «αληθινή» κοινότητα, εμφανίζονται για μια ακόμη φορά να προκύπτουν από το δικαίωμα των μελών της κοινότητας για ίση μεταχείριση (equal concern) [cf. LE: 199 ff.]. Για να υπάρχει αληθινή κοινότητα, γράφει ο Dworkin, οι κοινωνοί οφείλουν να αναγνωρίζουν ότι υπέχουν ειδικές υποχρεώσεις που εκπηγάζουν από την ιδιότητά τους ως μελών της κοινότητας, να θεωρούν ότι οι υποχρεώσεις αυτές δεν αναφέρονται μόνον προς την κοινότητα ως τέτοια, αλλά προς τα άλλα άτομα-μέλη της κοινότητας και, τέλος, να θεωρούν ότι οφείλουν να επιδεικνύουν μέριμνα (concern) για την ευημερία των άλλων κοινωνών. Τα τρία αυτά, εκ πρώτης όψεως ανώδυνα στοιχεία —που ενσωματώνουν ήδη, δεν μπορούμε παρά να το παρατηρήσουμε, τον ατομικισμό— «αναγιγνώσκονται» στη συνέχεια με αρκετή ευκολία από τον Dworkin ως αποκυήματα μιας ευρύτερης παραδοχής της αρχής της ίσης μεταχείρισης (equal concern) μεταξύ των μελών της κοινότητας.

Εμφανίζεται λοιπόν αρκετά καθαρά το παράδοξο, ενώ ο όλος συλλογισμός του Dworkin εκκινεί με την προοπτική να θεμελιώσει τα ατομικά δικαιώματα στην έννοια της κοινότητας, της αδελφοσύνης και των κοινωνιακών υποχρεώσεων, να περιπίπτει εν τέλει σε φαύλο κύκλο, καθώς για να συμβεί το επιδιωκόμενο από τον συγγραφέα αποτέλεσμα, πρέπει κιόλας το θεμελιωδέστερο των ατομικών δικαιωμάτων, το δικαίωμα για ίση μεταχείριση, να ενυπάρχει ως δεδομένο μεταξύ των κοινωνιακών υποχρεώσεων που αποδέχεται η κοινότητα.

Δεν είναι παράδοξο εν όψει των ανωτέρω, το γεγονός ότι στο τελευταίο κεφάλαιο του LE, όπου ο Dworkin εκφράζει, τρόπον τινά, τις ουτοπικές του ελπίδες για την εξέλιξη του δικαίου, γίνεται λόγος για μια μορφή «καθαρής ακεραιότητας» (pure integrity) η οποία αντιδιαστέλλεται από αυτό που ο συγγραφέας ονοματίζει *inclusive integrity* (περιεκτική ακεραιότητα), η οποία [καθαρή ακεραιότητα] θα επανέυρισκε μίαν άμεση και αδιαμεσολάβητη σχέση με την αρετή της δικαιοσύνης, απαλλαγμένη από τα δεσμά που επιβάλλουν στον πραγματικό ερμηνευτή του δικαίου οι υπάρχοντες κοινωνικοί θεσμοί και διαδικασίες [βλ. LE: 404 επ.].

Καθώς γίνεται σιγά-σιγά φανερό ότι η θεμελίωση των δικαιωμάτων δεν μπορεί να επιτευχθεί με απόλυτα ικανοποιητικό τρόπο ούτε εντός ούτε διά της προσφυγής στην έννοια μιας κοινωνικής ερμηνευτικής πρακτικής με μεταβλητό περιεχόμενο, αλλά προϋποθέτει εν τέλει αυτό που επιθυμεί να θεμελιώσει, ο Dworkin οπισθοχω-

ρώντας, θα μπορούσαμε να πούμε, στις φυσικοδικαιικές θέσεις του TRS, αφήνει να πλανάται η αίσθηση ότι, παρά τα όσα ο ίδιος της έχει πρωτύτερα καταμαρτυρήσει εν ονόματι του κοινωνικού ρεαλισμού, μια καθαρή θεωρία δικαιοσύνης θα ήταν εκείνη που μόνη θα μπορούσε ίσως να παράσχει το ύστατο εκείνο θεμέλιο των ατομικών δικαιωμάτων, το οποίο ο ίδιος αναζήτησε χωρίς τη βοήθειά της στη διαδρομή του έργου του.

Συμπεράσματα

Μπορούμε στο σημείο αυτό ν' αποπειραθούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένες συμπερασματικές σκέψεις:

Προσπαθήσαμε να δείξουμε κατά τρόπο συνοπτικό τα διάφορα στάδια από τα οποία διέρχεται η σκέψη του Dworkin στην προσπάθειά της να αναζητήσει ένα ύστατο θεμέλιο των ατομικών δικαιωμάτων. Η σκέψη αυτή ξεκινά, νομίζουμε, σε πρώτη φάση σε μιαν ισχυρή φυσικοδικαιική τάση που εκδηλώνεται ιδίως στα κείμενα του TRS. Υπάρχει όμως ήδη στα κείμενα αυτά μια αμφιταλάντευση μεταξύ μιας φυσικοδικαιικής θεμελίωσης και ενός συνεκτισμού (coherentism). Καμιά όμως από τις δύο αυτές εκδοχές δεν φαίνεται να επιτυγχάνει το στόχο της: η μεν φυσικοδικαιική γιατί είναι ανοικτή στην κριτική του μεταφυσικού ουσιολογισμού, η δε συνεκτικιστική γιατί κινδυνεύει να οδηγήσει σε φαύλο κύκλο.

Επακολουθεί μια ερμηνευτική στροφή —η οποία μπορεί να ιδωθεί και ως συνέχεια της συνεκτικιστικής προοπτικής. Από την οπτική γωνία της αιωνιότητας και της παγκοσμιότητας (aeternitatis et universalitatis) εισερχόμεθα στη φάση του πολιτισμικά σχετικού, στην αναζήτηση της θεμελίωσης μέσα από μορφές συγκεκριμένης κοινωνικής πρακτικής, μέσα από τη ζωή και την εμπειρία συγκεκριμένων ερμηνευτικών κοινοτήτων. Εγκαταλείπεται η προοπτική ενός εξωκοινωνικού αρχιμήδειου σημείου αναφοράς και αναζητείται η θεμελίωση των δικαιωμάτων μέσα από τη διϋποκειμενική συμφωνία που αναπτύσσεται στο πλαίσιο συγκεκριμένων κάθε φορά μορφών παρακτικής και, ευρύτερα, μορφών ζωής. Όμως η λύση αυτή δεν μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, παρά να παράσχει μια σχετική θεμελίωση των δικαιωμάτων. Καταφεύγει τότε ο Dworkin σε μιάν ευχή, στην επίκληση του ιδεατού σημείου μιας «καθαρής» δικαιοσύνης και μιας εξ ίσου «καθαρής» ακεραιότητας. Πρόκειται για μια αποστροφή που θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως επιστροφή στη φυσικοδικαιική προοπτική, είτε ως αναφορά στην ιδέα μιας αντικειμενικότητας που θα προέκυπτε ως αποτέλεσμα της δημιουργίας μιας παγκόσμιας διϋποκειμενικής συμφωνίας, αποτέλεσμα της προσέγγισης, ίσως, των απανταχού κοινοτήτων: για μιαν αντικειμενικότητα όχι πια *sub specie aeternitatis vel universalitatis*, αλλά για μια αντικειμενικότητα *sub specie humanitatis*²⁴.

Που οφείλονται οι αμφιταλαντεύσεις και οι αμφισημίες που παρατηρήσαμε;

Πρόκειται για δύο αλληλένδετα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Dworkin — και όχι μόνον αυτός: Το πρώτο είναι το πρόβλημα της έντασης μεταξύ ερμηνείας και κριτικής— που θα μπορούσε ίσως να προσεγγίσει κανείς και ως πρόβλημα της διάστασης μεταξύ όντος και δέοντος:

Ορθά ο Dworkin χαρακτηρίζει το δίκαιο ως μορφή ερμηνευτικής πρακτικής. Ο

χαρακτηρισμός αυτός όμως συλλαμβάνει μόνον μέρος (ίσως, είναι αλήθεια, το μεγαλύτερο μέρος) της πραγματικότητας του δικαίου — και αναφερόμαστε πάντα στο θετικό ή, καλύτερα, στο ισχύον δίκαιο. Και τούτο διότι το άλλο μέρος που ο Dworkin το ζωγραφίζει με έντονα χρώματα²⁶, πλην όμως ουδέποτε, νομίζουμε, το καθιστά κεντρικό άξονα της σκέψης του, είναι ότι το δίκαιο συνιστά επίσης μορφή κριτικής πρακτικής. Ο νομικός ούτε εφαρμόζει απλώς τον νόμο, ούτε ερμηνεύει απλώς τον νόμο. Ο νομικός και δη ο δικαστής, στην ουσία κρίνει καθημερινά τον νόμο: κρίνει νόμους ως αντισυνταγματικούς, ανατρέπει δικαστηριακά προηγούμενα, «ανακαλύπτει» νέα νοήματα σε παλαιά κείμενα. Και η κρίση —και κριτική αυτή— είτε το θέλουμε είτε όχι, δεν συνιστά απλώς ερμηνευτικό ξεδίπλωμα του ήδη υπάρχοντος, δεν αποτελεί απλώς «συνέχεια» μιας πρακτικής, όπως θα ήθελε ο Dworkin. Και τούτο γιατί για να συνιστά συνέχεια, θα έπρεπε, εν πάση περιπτώσει, οι νομικές έννοιες, η νομική γλώσσα και οι δικαιολογιακές αρχές να έχουν εν τέλει ένα ορισμένο εννοιολογικό περιεχόμενο.

Αν όμως πιστεύαμε κάτι τέτοιο, τότε θα προσυπογράφαμε κάποια μορφή εννοιοκρατίας, τέτοια που ούτε ο ίδιος ο Dworkin θα προσυπέγραφε, γιατί θα τον οδηγούσε αργά ή γρήγορα σε κάποια μορφή νομικού θετικισμού. Η ερμηνεία λοιπόν που τόσο εύστοχα και εύσχημα ζωγραφίζει ο Dworkin ως πυρήνα της νομικής πρακτικής όταν καταφέρεται κατά των θεωρητικών του αντιπάλων και δη κατά του θετικισμού, για να είναι πραγματική ερμηνεία και όχι απλώς εφαρμογή, πρέπει να είναι ταυτόχρονα —και είναι— και κριτική. Τούτο μάλιστα το αναγνωρίζει ρητά ο Dworkin σε κάποια σημεία ιδίως του MP. Αποφεύγει όμως να εξαγάγει τις συνέπειες: Αν η ερμηνεία είναι ταυτόχρονα και αξεδιάλυτα κριτική, και αν η κριτική οδηγεί σε κάτι όντως άλλο, όντως νέο, τότε το έρεισμα της κριτικής, το θεμέλιο του κριτικού συλλογισμού, δεν μπορεί να κείται ολωσδιόλου εντός του ήδη υπάρχοντος. Γι' αυτό το λόγο και τα δικαιώματα —η κριτική ισχύ των οποίων προεχόντως ενδιαφέρει τον Dworkin— δεν φαίνεται δυνατό να θεμελιωθούν πλήρως εντός και διά της ήδη υπάρχουσας ερμηνευτικής πρακτικής της κοινότητας, αλλά, στο βαθμό που διατηρούν αυτήν ακριβώς την κριτική τους ισχύ, στηρίζονται με το ένα πόδι και εκτός της ερμηνευτικής αυτής πρακτικής — οσονδήποτε εκτεινόμενης και τανυομένης.

Ένα δεύτερο πρόβλημα που, νομίζουμε, μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση των ιδίων πραγμάτων από άλλο δρόμο, είναι η ένταση που βιώνει ο Dworkin ως φιλελεύθερος στοχαστής όχι μεταξύ ισότητας και ελευθερίας —όπως αυτός την αντιλαμβάνεται²⁷— αλλά μεταξύ δημοκρατίας και αληθείας. Ως φιλελεύθερος και πρόμαχος της δημοκρατίας, οφείλει ν' αναγνωρίσει τη δυνατότητα να εκφραστούν και πραγματωθούν εντός της κοινωνίας διάφορες και διαφορετικές αντιλήψεις περί του αγαθού²⁸. Διαισθάνεται όμως ότι υπάρχουν ορισμένα όρια τα οποία οφείλουν να ισχύουν τόσο γιατί τα επιβάλλει κάποια έννοια αλήθειας, ορθότητας, χρηστότητας κ.τ.τ., όσο και, κυρίως, γιατί αυτά τα όρια είναι απαραίτητα για την ίδια την ύπαρξη και συντήρηση αυτής ακριβώς της έννοιας δημοκρατίας που έχει κατά νου όταν ξεκινά το συλλογισμό του.

Είναι προφανές ότι τα όρια αυτά —τα δικαιώματα, εν τέλει— δεν είναι δυνατό να θεμελιωθούν με τη σειρά τους *διά* της δημοκρατίας, παρά μόνον ίσως, εν τέλει,

μέσω κάποιας συγκεκριμένης αντίληψης περί δημοκρατίας, που και αυτή οφείλει ν' αναζητήσει το νομιμοποιητικό της θεμέλιο έξωθεν. Και πάλι όμως, πολλή προσοχή θα χρειαστεί, ώστε το έξωθεν αυτό νομιμοποιητικό αρχιμήδειο σημείο να μην είναι τέτοιο, ώστε να δυνάται να παραγάγει τόσο πολλά και τόσο πυκνά ουσιαστικά συμπεράσματα, ώστε να στομάσει εν τέλει την ευχέρεια άρθρωσης και πραγμάτωσης διαφορετικών ουσιαστικών προτάσεων εντός του δημοκρατικού παιχνιδιού. Εξ ου λοιπόν και η ατέρμων ταλάντευσις: το νομιμοποιητικό θεμέλιο των δικαιωμάτων οφείλει, τρόπον τινά, να παραμένει και εντός και εκτός του κοινωνικού γίνεσθαι.

Η βασανισμένη πορεία του Dworkin οδηγεί, τον γράφοντα, τουλάχιστον, σε τούτο το συμπέρασμα: ότι τα δικαιώματα εμφανίζονται ως συστατικά ενός ολόκληρου τρόπου ζωής. Ότι προϋποθέτουν και λειτουργούν εντός μιας πυκνής προαντίληψης περί του ευ ζην, και ότι η θεμελίωσή τους συμπλέκεται αναπόφευκτα με την θεμελίωση και την θεωρητική προάσπιση ολόκληρου αυτού του τρόπου ζωής, ως προς όλες του τις διαστάσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- * Προδημοσίευση. Με την άδεια της ΕΦΕ, τμήμα της Ανακοίνωσης θα δημοσιευθεί στον τιμητικό τόμο για τον Αρ. Μάνεση.
1. Ο Dworkin γίνεται ευρύτερα γνωστός με τη δημοσίευση σε τόμο συλλογής άρθρων του με γενικό τίτλο *Taking Rights Seriously* (Cambridge, Mass.: Harv. U. Press) 1977 [εφεξής παραπεμπόμενο συντομογραφικά εντός του κειμένου ως TRS: σελ.]. Το 1985 δημοσιεύεται μια δεύτερη συλλογή άρθρων του με γενικό τίτλο *A Matter of Principle* (Cambridge, Mass.: Harv. U. Press) [εφεξής παραπεμπόμενη συντομογραφικά εντός του κειμένου ως MP: σελ.], ενώ το 1986 δημοσιεύεται από τον ίδιο εκδοτικό οίκο η μονογραφία του *Law's Empire* [εφεξής παραπεμπόμενη συντομογραφικά εντός του κειμένου ως LE: σελ.]. Το εκτενέστατο, πράγματι, έργο του Dworkin περιλαμβάνει και άλλα άρθρα σε νομικά περιοδικά τα οποία δεν έχουν συμπεριληφθεί στους παραπάνω τόμους. Η απήχηση του έργου αυτού υπήρξε τεράστια και τα άρθρα, οι μελέτες και οι αυτοτελείς μονογραφίες που αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, σε αυτό είναι εξαιρετικά πολλά. Αναφέρουμε, εντελώς ενδεικτικά, τη συλλογή τέτοιων κριτικών μελετών (με απάντηση του Dworkin) που έχει εκδόσει ο Cohen, M. με γενικό τίτλο *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence* (London: Duckworth) 1984 και το αφιέρωμα του περιοδικού *Law and Philosophy*, τόμος 6(3), 1987, που αναφέρεται ειδικότερα στο *Law's Empire*. Η απήχηση του έργου του Dworkin έχει ήδη φθάσει και στην Ελλάδα. Ήδη κυκλοφορεί μετάφραση στην ελληνική γλώσσα του δοκιμίου του Dworkin «Φιλελευθερισμός» από τον Φιλήμονα Παιονίδη, με εκτενή κατατοπιστική εισαγωγή του ίδιου μεταφραστή [βλ. R. Dworkin, *Φιλελευθερισμός* (Θεσ/κη: Εκδ. Σάκκουλα) 1992, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Φιλήμων Παιονίδης], όπου και περαιτέρω παραπομπές στην ελληνική βιβλιογραφία πάνω στον Dworkin [στο ίδιο, ιδίως υποσ. 2 στη σελ. 13 και υποσ. 28 στις σελ. 33-34]. Το δοκίμιο αυτό αναφέρεται στην πολιτική φιλοσοφία του Dworkin, είναι όμως ιδιαίτερα χρήσιμο και για την κατανόηση των αντιλήψεων του Dworkin περί το δίκαιο, αφού κατά τον συγγραφέα αυτό, η δικαιοκή ερμηνευτική πρακτική ερείδεται αναπόφευκτα και σε ευρύτερες δικαιοπολιτικές επιλογές. Ειδικότερα για μια σύντομη περιγραφή των θέσεων του Dworkin περί το δίκαιο και την ερμηνεία του, βλ. το εισαγωγικό σημείωμα του Νικ. Αλιβιζάτου στη μετάφραση του δοκιμίου του Dworkin με τίτλο «Η "Υπόθεση Bork"» στο *ΤοΣ* 14(2), 1988, σελ. 266

- επ. Βλ. επίσης Π. Σούρλα, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής* (Αθήνα: Α. Σάκκουλα) 1989, σελ. 111 επ. Ενδεικτικά για το ενδιαφέρον που έχει προκαλέσει η σκέψη του Dworkin και στην Ευρώπη μεταξύ των κορυφαίων των διανοητών, αναφέρουμε το εντελώς πρόσφατο έργο του J. Habermas, *Faktizität und Geltung - Beiträge zur Diskurs-theorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats* (Frankfurt a. Main: Suhrkamp) 1992, όπου αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο με εκτενή ανάλυση των απόψεων του Dworkin [στο ίδιο, σελ. 238 επ., και ιδίως σελ. 258 επ.].
2. Βλ. αντί άλλων Α.Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα - α' ατομικές ελευθερίες*³, (Θεσ/κη: Σάκκουλα) 1981, σελ. 7 επ.
 3. Βλ. στο ίδιο, σελ. 13.
 4. Βλ. π.χ. TRS: 90 επ. και ιδίως υποσ. Ι στη σελ. 94. Για τα δικαιώματα του κατηγορουμένου στο πλαίσιο της ποινικής δίκης βλ. TRS: 100.
 5. Έτσι π.χ. ο Α.Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι* (Θεσ/κη: Σάκκουλα) 1980, σελ. 34 επ. Για τον θετικισμό του Α. Μάνεση, βλ. Εμμ. Δαρζέντα, *Νομικά κείμενα* (Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Σάκκουλα) 1993, σελ. 353 επ.
 6. Για τον νομικό ρεαλισμό βλ. στην ελληνική γλώσσα Μ.Ι. Δαρζέντα, «Η σχολή της ρεαλιστικής φιλοσοφίας του δικαίου» *ΤοΣ* 10 (1984) σελ. 29 επ. και Γ.Α. Τασόπουλου, «Ο αμερικανικός νομικός ρεαλισμός: Ένα ρεύμα εκσυγχρονισμού του δικαίου» *ΕΔΔΔ* 36 (1992) σελ. 359 επ.
 7. Για την οικονομική ανάλυση του δικαίου, βλ. στην ελληνική γλώσσα, Μ. Τσιμπρή, «Οικονομική ανάλυση του δικαίου» *ΝοΒ* 37 (1989), σελ. 574 επ.
 8. Για τις κριτικές νομικές σπουδές, βλ. Φ. Κοζύρη, «Τρεις προβληματισμοί στην αμερικανική θεωρία του δικαίου» *ΝοΒ* 39 (1991), σελ. 715 επ., 719 επ. για τις κριτικές νομικές σπουδές ιδίως στην Μεγάλη Βρετανία, βλ. στην ελληνική γλώσσα, Κ.Μ. Σταμάτη, «Κριτικές νομικές σπουδές στη Μ. Βρετανία — Προς μια μεταμοντέρνα αντίληψη του δικαίου;» *Σύγχρονα Θέματα* 39 (Οκτώβριος 1989), σελ. 81 επ.
 9. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard U. Press) 1991. Για μια σύντομη έκθεση της θεωρίας του Rawls στην ελληνική γλώσσα, βλ. αντί άλλων Ξ.Ι. Παπαρρηγόπουλου, «Η θεωρία της δικαιοσύνης στη φιλελεύθερη θεωρία του John Rawls» στο *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός* (Αθήνα: Εστίας) 1992, σελ. 63 επ.
 10. Με τον τίτλο "The Original Position" στο *U. of Chicago L. Rev.* 40(3), 1973, σελ. 500 επ. αναδημοσιεύεται με τον ίδιο τίτλο στο Ν. Daniels (εκδ.), *Reading Rawls* (Oxford: Blackwell) 1975, σελ. 16 επ. και τέλος στο TRS, σελ. 150 επ., υπό τον τίτλο "Justice and Rights".
 11. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε μεταγενέστερο άρθρο του ο ίδιος ο Rawls απορρίπτει την ανάγνωση αυτή του Dworkin. Βλ. J. Rawls, "Justice as Fairness: Political not Metaphysical" στο *Phil. & Pub. Affairs* 14(3), 1985, σελ. 223 επ., στη σελ. 236.
 12. Για την έννοια του «κόνστρουκτιβισμού» (constructivism) όπως χρησιμοποιείται στο παρόν πλαίσιο, βλ. ιδίως John Rawls, "Kantian Constructivism in Moral Theory", *J. of Phil.* 77(9), 1980, σελ. 515 επ. και ιδίως 554 επ.
 13. Ο συνεκτισμός (coherentism) εμφανίζεται ως μορφή δικαιολόγησης (δηλ., εν τέλει, θεμελίωσης) όχι μόνον των ηθικών κρίσεων, αλλά και κάθε μορφής γνώσης γενικότερα, αντιπαράτιθέμενος προς την θεμελιοκρατία (foundationalism). Σε αντίθεση, όμως με την τελευταία, η οποία θεωρεί ότι οιπίστεις μας χωρίζονται σε βασικές και μη, ο συνεκτισμός υποστηρίζει ότι «Οιπίστεις μας δεν πρέπει να διακρίνονται σε βασικές ή θεμελιώδεις και μη. Η δικαιολόγηση μιαςπίστης έγκειται στην ένταξή της σε ένα συνεκτικό σύνολο και στις αλληλοεξαρτήσεις της με τα άλλα μέλη αυτού του συνόλου», Στ. Βιρβιδάκης, «Το πρόβλημα της θεμελίωσης της γνώσης — Μια σύγχρονη προσέγγιση», *ΕΦΕ* 7(1990), σελ. 107 επ., στη σελ. 110. Την σημασία της coherence στο έργο του Dworkin επισημαίνει και ο Habermas *οπ.π.* σελ. 258 επ., ο οποίος και προσδιορίζει ότι "Kohaerenz ist ein Mass fuer die Gueltigkeit einer Aussage, das schwaecher ist als die durch logische Ableitung gesicherte analytische Wahrheit, aber staerker als das Kriterium der Widerspruchsfreiheit" (*οπ.π.* σελ. 258).
 14. Τον όρο έχει καθιερώσει το περίφημο, πλέον, έργο του γερμανού νομικού J. Esser (*Vorverstaendnis und Methodenwahl*, 1970).
 15. Ως αξιολογικές αντινομίες «νοούνται αι θεμελιούμεναι επί ανίσων αξιολογήσεων του νομοθέτου, δυνάμει των οποίων ωρισμένοι κανόνες δικαίου, μολονότι δεν συγκρούονται, ουχ ήττον προβλέπουν

- αντιφατικός εννόμος συνεπείας» (Ι.Π. Αραβαντινού, *Στοιχεία μεθοδολογίας του δικαίου Α-Β* (Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλα) 1974, σελ. 19).
16. Ως ιστορικό κριτήριο ή κριτήριο καταγωγής (pedigree) νοούμε εκείνο το οποίο προβλέπει ότι κανόνας (ή αρχή, ή επιταγή) του ισχύοντος δικαίου είναι κάθε κανόνας (ή αρχή, ή επιταγή) που μπορεί να διαπιστωθεί ότι προέρχεται, άμεσα ή έμμεσα, από τα αρμόδια (δηλ. τα δικαιοπαραγωγικά) όργανα της συγκεκριμένης κοινωνίας της οποίας το ισχύον δίκαιο ζητούμε εκάστοτε να γνωρίσουμε. Επομένως, το κριτήριο τούτο είναι ιστορικό, υπό την έννοια ότι περιορίζεται στην υποτιθέμενη απλή ιστορική διακρίβωση του αν έλαβαν χώρα ορισμένα πραγματικά γεγονότα (π.χ. αν πράγματι η Βουλή την τάδε του μηνός του τάδε έτους εψήφισε το τάδε νομοσχέδιο κ.τ.τ.). Δεν είναι εδώ ο χώρος να συζητήσουμε τα προβλήματα της προσεγγίσεως αυτής, τα οποία άλλωστε αποτελούν, ακριβώς, αντικείμενο διαπραγματεύσεως μεγάλου μέρους του έργου του Dworkin.
 17. Βλ. TRS, σελ. 249-50. Πρβλ. επίσης την συναφή προβληματική στον *Φιλελευθερισμό* (όπ.π. σε 83 επ.) που οδηγεί τον Dworkin στη διάκριση μεταξύ (ληπτέων υπ' όψιν) «εσωτερικών προτιμήσεων» και (μη ληπτέων υπ' όψιν) «εξωτερικών προτιμήσεων».
 18. Για τους όρους αυτούς και τη σημασία τους στο πλαίσιο της θεωρίας της δικαιοσύνης του Rawls, βλ. προχειρώς Ξ.Ι. Παπαρρηγόπουλου, *οπ.π.*, σελ. 72-73.
 19. Δανείζομαι τον όρο από τον Ken Kress, "The Interpretive Turn" *ETHICS* 97 (1987), σελ. 834 επ. —πρόκειται για βιβλιοκρισία του *Law's Empire*.
 20. Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν πράγματι, ότι δεν υφίστανται ουσιώδεις διαφορές μεταξύ TRS και LE και ότι το μόνο που μεταβάλλεται είναι οι ετικέτες που χρησιμοποιεί ο Dworkin για να χαρακτηρίσει ορισμένα στοιχεία της θεωρίας του· βλ. π.χ. Alexander L., "Striking Back at the Empire: A Brief Survey of Problems in Dworkin's Theory of Law" *Law & Phil.* 6 (1987) σελ. 419 επ.
 21. Αντίθετη άποψη φαίνεται να υποστηρίζει ο J. Habermas (όπ.π. σελ. 253, 256), ο οποίος θεωρεί ότι ο Dworkin, προσδίδοντας στην ερμηνευτική οπτική μιαν κονστρουκτιβιστική τροπή, καταφέρνει να διασώσει την πρακτική της ερμηνείας του δικαίου από τον πολιτισμικό σχετικισμό. Εντούτοις, κατά τη γνώμη του γράφοντος, ο Habermas δεν εξηγεί σαφώς πώς ακριβώς επέρχεται αυτή η «διάσωση».
 22. Πρβλ. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations* No 241.
 23. Πρβλ. το «φυσικό δίκαιο με μεταβλητό περιεχόμενο» (Naturrecht mit wechselnden Inhalt) του R. Stammler (*Die Lehre von dem richtigen Rechte*², 1926, ιδίως σελ. 364-370).
 24. Βλ. LE: 199. Πρβλ. και LE: 206: "the best defense of political legitimacy - the right of a political community to treat its members as having obligations in virtue of collective community decisions - is to be found not in the hard terrain of contracts or duties of justice or obligations of fair play that might hold among strangers where philosophers have hoped to find it, but in the more fertile ground of fraternity, community, and their attendant obligations".
 25. Δανείζομαι τον όρο από τον Σ. Βιρβιδάκη, «Υπάρχει κρίση της ηθικής φιλοσοφίας;» *ΕΦΕ* 5 (1988), σελ. 115 επ. στη σελ. 122. Σημειωτέα τα συγγενέστατα συμπεράσματα σχετικά με την αμφιταλάντευση του Dworkin μεταξύ ηθικού ρεαλισμού-φυσικού δικαίου και ηθικού συμβατικισμού-νομικού θετικισμού του L. Alexander, *οπ.π.*, ιδίως σελ. 435 επ.
 26. Πρβλ. π.χ. MP: 147, LE: 228 επ. ("Judges, however, are authors as well as critics" *αυτόθι* σελ. 229) κ.α.
 27. Το πόσο σημαντική είναι για τη σκέψη του Dworkin —η φαινομενική, πάντως, κατά τη γνώμη του— ένταση μεταξύ ελευθερίας και ισότητας, προκύπτει και από όσα γράφει στον σύντομο πρόλογο που έχει αφιερώσει στην ελληνική έκδοση του *Φιλελευθερισμού* (όπ.π. σελ. 9).
 28. Πρβλ. στο *ίδιο*, σελ. 69 επ.

ΔΡ. ΞΕΝΟΦΩΝ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ